

A kutyák szerepe az állatasszisztált terápiában

A terápiás kutyák napjainkban

Készítette: Joánovits Andrea

MATE kynologus hallgató

2022.12.30.

KZNN96

Tartalom

Bevezetés és célkitűzések:.....	3
Ember és kutya közös útja 150 000 év és az állatasszisztált terápia tükrében	4
Pontosan mit tekintünk állatasszisztált terápiának, és mi teszi igazán értékessé a számunkra?	7
A segítőkutyák, a működésük területei és háttere	10
Életminőség javítás:	12
Terápia, képességfejlesztés	12
Tanítás, nevelés, oktatás	12
Végszó és összegzés	13

Bevezetés és célkitűzések:

E dolgozatom elé két alapvető célt tűztem ki:

Az egyik, hogy áttekintést adjak az ember és a kutya — úgy az írott, mint az íratlan történelem valamennyi korszakán átívelő kapcsolatáról, különös figyelmet fordítva azokra a tényezőkre, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy ma a kutya nem csak házi kedvencként, házőrzőként vagy munkakutyaként, de terápiás céllal is segíti az embert, annak mentális fejlődésében, gyógyulásában is támasza lehet.

A másik célom, hogy képet adjak arról, hogyan működik az élet különböző területein a kutyákkal végzett állatterápia, továbbá bemutassam a segítőkutyákat, különös figyelemmel a terápiás kutyák működésére, és a működés hátterére. Végül konkrét gyakorlati példák tanulságait extrapolálva új irányokra, új felhasználási lehetőségekre hívjam fel a figyelmet.

Bízom abban, hogy a személyes tapasztalataim és a tárgy tanulmányozása során leszűrt adataim szövetén egy olyan minta rajzolódik majd ki, amely nem csak megalapozottá teszi ezeket az elképzeléseimet, de a téma iránti lelkesedésem, az ügybe vetett személyes elkötelezettségem, hitem is motiváló erővel üt át rajta, és jut kifejezésre, hogy megoszthassam, és továbbadhassak belőle.

Ember és kutya közös útja 150 000 év és az állatasszisztált terápiák tükrében

Mivel jómagam nem voltam jelen, amikor ez a történet elkezdődött, kénytelen vagyok közvetett, itt-ott hézagos vagy nem teljes egyetértés által övezett információkra támaszkodva elindulni azon a szálon, amely nagyjából 150 000 éve egybefonta kettő, addig külön-külön boldogulni próbáló faj, az ember és a kutya sorsának fonalát.

Hogy mi az, ami összehozta őket?

Az én megítélésem szerint a hasonló érdeklődés, ami a táplálékokat, és a hasonló mód, ami a táplálékok megszerzését illeti. Gondolok itt egyfelől arra, hogy történetünk kezdetén elég nagy átfedés volt nem csak a vadászterületek, de az azokon található zsákmányállatok között is. Másfelől pedig arra, hogy mindkét faj csoportként kifejtett közös erőfeszítései révén vált igazán sikeressé.

...És még egy rendkívül fontos dolog: az intelligencia!

“Nem túlzás, hogy a farkas a legintelligensebb ragadozó. Agyának térfogata 150 és 170 cm³ között van. Különleges értelmi képességeire társas életmódja során tett szert.”
(Csányi, 2012. *A kutyák szőrös gyerekek, Libri, Budapest*)

Tehát a két fajt nem a véletlen hozta össze, hanem az, hogy sok tekintetben összeillő párt alkottak. Mi sem bizonyítja ezt fényesebben annál, hogy a kapcsolat már jószerevel év százazredekre tekinthet vissza, és az eltelt elképesztően hosszú idő dacára talán soha nem volt erősebb, mint ma.

Témánk szempontjából azonban a leginkább figyelemre méltó a citált szerző gondolatának az a mondata, amelyben a társas életmódot jelöli meg, mint az intelligencia forrását.

Mindkét faj vadászott akkoriban magánál nagyobb testű prédára, és ehhez nagyfokú együttműködésre volt szükség a horda / falka tagjai között. Az együttműködés hatékonyságát bármely csoportban a kommunikáció minősége alapozza meg, illetve ennek a kommunikációnak a közös akciók során óhatatlanul bekövetkező erősödése, cizellálódása növeli folyamatosan.

Ez az intelligencia kifejlődésének a forrása, és ez a közös vonás, ami a meggyőződésem szerint az egyik meghatározó eleme annak az igen mélyen gyökerező, jó viszonynak, ami az ember és a kutya között kialakult.

Azért mégsem volt a két faj teljesen azonos nívón, hiszen az sem a véletlen műve, hogy az ember domesztikálta a farkast, és nem fordítva.

“...az ember nemcsak a saját fajtársaival képes és hajlamos komplex szociális interakciókon alapuló társas kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani, hanem egyedülálló módon jellemző rá, hogy idegen fajok egyedeit is bevonja szociális kapcsolatainak bonyolult hálózatába.”

(Topál József - Hernádi Anna, 2011. Gyógyító állatok: tudomány vagy kuruzslás? Magyar Tudomány)

A farkában vadászó farkasok/kutyák nem rendelkeztek olyan összetett verbális eszköztárral, mint az ember, ahogy ma sem rendelkeznek. Mégis képesek igen árnyalt kommunikációk átadására az ember irányába is, aki pedig képes fogadni és értelmezni ezeket.

Ez a testbeszéd és egyéb látható vagy hallható jeleken túl az emóciók közvetítésén keresztül is megvalósul: Gondoljunk csak például a tömeghisztériára, ahol csupán a tömeg pusztá hangulata képes olyan erővel rányomni a bélyegét az egyén viselkedésére, hogy az teljesen felülbírálja az egyéni döntéseket. Ez ma már nem feltétlenül túlélés támogató mechanizmus az embernél – különösen nem azon embertársainknál, akik vesztét a lincs hangulat okozta. (A sors furcsa fintora, hogy ott találjuk ez utóbbiak között például Jézus Krisztust is, pedig ő aztán tényleg igyekezett erősíteni a csoport összetartását, a felebaráti szeretet jelentőségét hangsúlyozva – de ez egy másik dolgozat témája...)

A példa ugyan kissé szélsőséges, de jól demonstrálja annak a kötődésnek a mélységét és elemi erejét, ami érzelmeken keresztül – ilyen mélységben talán csak és kizárólag érzelmeken keresztül valósul meg – nem csak ember és ember, de ember és állat között is.

Tehát a listánkra az intelligencia után így bátran felvehetjük az emóciót is, mint összekötő kapcsolatot. A képesség, amely lehetővé teszi, hogy érzékeljük a környezetet, a környezetben lévők (akár emberek, akár állatok) érzelmeit, nélkülözhetetlen eszköze a létezés, a túlélés sikerét meghatározó együttműködésnek a csoporttal, a környezettel.

Az állatok, köztük az emberhez a fentiekben részletezett okokból legközelebb álló kutyák ilyen módon emberekre gyakorolt jótékony hatása kezdettől fogva igen közvetlen és nyilvánvaló volt. Így hát cseppet sem meglepő, hogy amint az ember képes volt maradandó nyomot hagyni akár barlangrajzok, később hieroglifák majd írások formájában, híven dokumentálta is ezt.

Ami pedig a terápiás programok dokumentálását illeti, az egyik első, dokumentált terápiás program a XIX. századi Gheel-ben zajlott, ahol sérült embereket vontak be az állatokról való gondoskodásba.

Miután e néhány gondolatban számot vetettünk a múlttal, a továbbiakban vessünk pillantást az állatasszisztált terápia jelenére.

Mit tekintünk állatasszisztált terápiának, és mi teszi igazán értékessé a számunkra?

Az állatasszisztált terápiát, ahogy az a mai formájában létezik, Boris M. Levinson pszichiáter 1962-ben publikált munkája alapozta meg és indította útjára. Az ő személyében tisztelhetjük azt a tudóst, aki először írta le, illetve vizsgálta tudományos igénnyel és alaposággal az állatok emberre gyakorolt, jótékony terápiás hatásait. Levinson az állatokat a páciensekkel való raport kiépítésében használta, kezdetben érzelmileg zavart és árva gyerekek kezelése során.

E publikációt követően tudományos szakmai körökben is elkezdtek vizsgálni az ember-állat kapcsolatot, és mára a tárgy szerteágazó irodalma és gyakorlata révén egyre több területen próbálják kiaknázni a potenciális terápiás hatást, számos sikert elérve.

Az állatasszisztált intervenciókkal foglalkozó szakirodalom az állatasszisztált terápiát egy, a Delta Society néven működő mértékadó nemzetközi nonprofit szakmai szervezet – <https://www.deltasociety.com.au> – definíciója alapján határozza meg, illetve alkalmazza. Az állatasszisztált terápia (AAT) tehát olyan célorientált beavatkozás, melynek folyamán egy erre a célra képzett állat terápiás folyamatba való bevonásával érik el a kitűzött terápiás célt. A foglalkozások az ember-állat kapcsolat jótékony hatásaival dolgoznak, és azzal terápiás faktorként számolnak.

Egy elméleti meghatározás szárazabb nem is lehetne, amikor épp ebben a témában hasonlítjuk össze a gyakorlatával, a valósággal, amire vonatkozik. Az AAT mindazok számára, akik részt vettek benne, vagy akár csak szemlélőként volt alkalmuk végig nézni egy ilyen foglalkozást, egy rendkívül izgalmas folyamat, és igen gyakran mélyen megható látvány, egy életre meghatározó élmény lehet.

Mert valójában sokkal többről van itt szó, mint ami ebbe a meghatározásba belefér, hiszen az ember-állat viszony ilyen mélységének a megélése a külső szemlélő számára is óhatatlanul az Ember-Természet viszonyát, ezen keresztül önmagunk és a minket körülölelő létezés nagy kérdéseit veti fel - még hozzá anélkül, hogy különösebben bele kéne magyaráznunk.

“A kutyával asszisztált terápia és a lovasterápia gyakorlati megvalósításában szorosan érintkezik a környező természettel, személyekkel, s elméleti megalapozásában, fejlődésében több határtudománnyal (pl.: etológia, pszichológia, filozófia, teológia, antropológia).”

(Hevesi Tímea Mária, 2019, A kutyával asszisztált terápia és a lovasterápia helye egy inkluzív pedagógiai rendszerben? Odú Központ P. Sz. I.)

Ha megvizsgáljuk az idézett forrásban felsorolt határtudományok listáját, elég “fajsúlyos” tárgyakat (pl. teológia, filozófia) találunk, ami megerősít minket abban, hogy ha a létezés nagy kérdései jutnak ilyenkor az eszünkbe, azzal nem vagyunk egyedül.

Persze sok olyan embertársunk van, aki nem túl könnyen jut el az élet nagy kérdéseig, ha egyáltalán eljut valaha, mert annyira lekötik a figyelmét múltjának kudarcai, fájdalmai, a jelen nem szűnő aggodalmai, nem beszélve a jövő kilátástalanságáról. Ami nagyon sok esetben közös bennük, az, hogy már gyerekként bántották, leértékelték őket. Fájdalmat okoztak nekik, még hozzá épp azok, akik a legközelebb álltak hozzájuk.

Az emberi kapcsolatainkban, a kommunikációjukban, a működésükben, abban, ahogy a világot, és benne magukat látják, ezek az élményeik mindenütt meghatározók maradnak, és mindenre árnyékot vetnek az életükben. Láthatatlan, mégis testet-lelket megnyomorító fájdalommal fenyegető akadályokat emel köréjük a bizalmatlanság, a szeretetet hiány, és az, hogy elhitték: nem elég jók embertársaik számára.

Hacsak...

Hacsak valami meg nem fordítja őket ezen a lejtőn, és helyre nem állítja az önmagukba és a világba vetett bizalmukat, hogy újra kapcsolódhassanak hozzá!

Lehet, hogy ez filozófiai magasságokból vizsgálva nem az élet és a létezés legnagyobb kérdése, de a számukra mégis az: Ahogy az első fejezetben írtam, az ember is társas lény, aki közösség nélkül magányra, vagyis előbb-utóbb minden tekintetben kárhozatra van ítélve.

Súlyos kijelentés ez, ugyanakkor nem több és nem kevesebb, mint a rideg valóság...

Mit tehet, hogyan segíthet egy ilyen vészjóslón élénk tornyosuló sötét akadály leküzdésében egy kis szőrös állat?

Nos a problémák egyik közös nevezője, ami a pszichózisok és neurózisok mögött meghúzódik, a kudarc, és a kudarcot követő mentális és akár fizikai fájdalommal járó súlyos leértékelés. Minél többször, illetve minél nagyobb erővel ismétlődik meg, annál bizonyosabb, hogy valósággá válik, mert az alanya végül elhiszi, hogy nem elég jó, sőt: hogy egyáltalán nem jó, nem értékes. Ha mások számára nem az, akkor a maga számára még annyira sem.

...És akkor jön egy szörös kis állat:

Odabújik hozzá, nem kérdez, nem kételkedik, minderre semmi szüksége ahhoz, hogy szeretetet adjon. Mít jelent ez a szeretet nyilvánítás? Amikor – ki tudja, milyen régóta először – átadja magát ennek az érzésnek, nagyjából azt jelenti, hogy mivel láthatóan mégis érdemes a szeretetre, mégsem olyan rossz ő, mint ahogy hitte, mint ahogy elhittették vele. Már is egy kicsit jobban bízik magában, bátrabban kommunikál, így jobb együttműködésbe kerül, ezért nagyobb sikereket ér el, végül akár az élet legnagyobb kérdéseire is eljut...

Folytathatnám, de pszichológiai előtanulmányok vagy kizárólag néhány, elefántcsont tornyába zárkózott elméleti szakíró számára értelmezhető szakkifejezés ide citálása nélkül is nyilvánvaló, hogy valójában mi zajlik az állat asszisztált terápiában, hogy mi az, ami igazán értékessé teszi számunkra.

Ezzel ismét bizonyítást nyert, az igazán fontos dolgok sosem bonyolultak, és ha mégis így érzékeljük, az csupán annyit jelent, hogy még nem értjük őket igazán. Hát haladjunk tovább az egyszerűség újabb szintje felé azzal, hogy a következő fejezettel áttekintjük a segítőkutyák csoportosítását, és a lélek megfoghatatlan rejtelméről most a minden ízében megfogható, tapintható külvilágra irányítjuk a figyelmünket:

A segítőkutyák, a működésük területei és háttere

Először, szokás szerint, jöjjön egy meghatározás, és ha már egyszerűséget ígértem, igyekszem a lehető legteljesebb mértékben megfelelni ennek: A segítőkutya azon kiképzett kutyák gyűjtőneve, amelyek az embert valamely tevékenységében segítik. Ide sorolhatóak az alábbi területekre kiképzett kutyák:

A vakvezető kutyák,
melyeket a látássérült személyek vezetésére, segítésére képeznek ki.

A mozgáskorlátozottakat segítő kutyák,
melyek feladata a mozgásában korlátozott személyek mindennapi tevékenységeinek segítése.

A hallássérülteket segítő kutyák,
amelyek veszélyt és/vagy más fontos információkat jelentő hangokkal segítik a gazdájukat.

A rohamjelző kutyák,
amelyek epilepsziával vagy más krónikus rohamokkal élő személyek mindennapjait segítik.

A személyi segítőkutyák,
melyek feladata a fogyatékosok segítése az önálló életvitelben

A terápiás kutyák
feladata a (gyógy)pedagógiai, pszichológiai, rehabilitációs, illetve rehabilitációs támogatás.

Ami ezek közül most minket érdekel, az a terápiás kutyák működése, lássuk először, hogyan dolgoznak!

A terápiás kutya a gazdájával együtt dolgozik, együtt látogatnak el azokhoz a csoportokhoz, amelyek a segítségükkel élnek. A fejlesztő foglalkozások lebonyolítása során a kutya felvezetője mindig szorosan együttműködik a csoport (gyógy)pedagógusával, nyilvánvaló okból: A hatékonyság záloga, hogy a csoport tagjai ott kapják meg a segítséget, ahol arra a legnagyobb szükségük van, és ehhez a résztvevőket behatóan ismerő pedagógus közreműködése nélkülözhetetlen.

A kutyás terápiának az itt leírt metódus csak az egyik ágát mutatja be, ahol a kutya aktívan részt vesz a foglalkozáson, különféle feladatokat hajtva végre.

Jól mutatja az állat asszisztált terápiában rejlő hatalmas potenciált, hogy a másik ágon, csupán látogatások formájában, célzott feladatok végrehajtása nélkül is képes eredményeket felmutatni.

Mi teszi mindezt képessé a kutyát?

Mi az a háttér, ami biztosítani tudja ezt?

...MIÉRT A KUTYA?

Már ebben a dolgozatban is esett már szó arról, hogy milyen régen él együtt a kutya az emberrel, a kutya a legrégebben domesztikált háziállatunk. E hosszú, közösen eltöltött idő alatt olyan kapcsolat alakult ki a két faj között, amely egyedülálló az élővilágban: A kutya a „legjobb barátunk”, ennek megfelelően olyan hatékonyan képes értelmezni az ember kommunikációs jeleit, mint egyetlen más állatfaj sem.

„Számos olyan tulajdonságot szereztek az ember által végzett szelekció során, amely sok mindenben hasonlít az emberekéhez: önfeláldozóak, dolgozók, sok szavunkat megértik és kigyógyíthatatlanul imádnak bennünket”

(Csányi Kovács Violetta, 2001. Kutyahűség, Saxum Kiadó, Budapest)

A kutya több olyan további tulajdonsággal is rendelkezik, amelyek – ha távolról is - párhuzamba állíthatók azokkal az emberi jellemzőkkel, amik a két faj igen magas szintű túlélését egyaránt megalapozó csoportos együttműködésben gyökereznek. Ilyen például az empátia, a magas szintű együttműködés, az erősen szabálykövető, ugyanakkor mégis rugalmas viselkedés. Többek között ezek az erényei tették lehetővé a kutya fantasztikus karrierjét az ember társadalmában, amit az épp ezekre épülő számtalan együttműködési forma alapozott meg.

„A kutya csak akkor lehet valódi társ, ha a gazdája elég időt és energiát szán arra, hogy kedvence hozzájuthasson az őt megillető szabadsághoz.”

(Miklósi Ádám, 2019. A kutya, Libri, Budapest)

Nos, jó néhány, saját fajtájában csalódott embertársunktól állítja, miután elég időt töltött a kutyájával, hogy sok tekintetben már nagyobbra értékeli a kutyát az embernél. Egy ilyen nézőpont felvétele és hangoztatása minden esetben túlzó, és inkább a csalódás mértékét mutatja meg, mint az igazságot, de van néhány olyan eleme az ilyenkor részükről elhangzó érvelésnek, ami mindettől függetlenül tény – a teljesség igénye nélkül:

- A kutya őszinte, nem érdekli sem a pozíciónk, sem a rangunk.
- Azért működik együtt velünk, mert elnyertük a bizalmát, kivívtuk tiszteletét.
- Akkor lelkes, amikor tényleg tudtuk motiválni,
- Azért figyel, mert valóban érdekesek vagyunk a számára.
- Jól alkalmazkodik, mivel kifejezett igénye van arra, hogy tartozzon valakihez.
- Szívesen tanul, ezért gyorsan megtanulja például az emberi testbeszédet is
- Nehéz félrevezetni, mert nagyon jól értelmezi a tudattalan, nonverbális jeleket is.
- Lecsupasztott önmagunkat mutatja meg azzal, hogy a arra reagál. Így szembesít minket a gyengeségeinkkel is, de ezt olyan bájjal teszi, hogy rossz szájíz nélkül fogadjuk el.

Milyen területeken vetik be ezt az igen impozáns készségeket felvonultató, a maga nemében páratlannak mondható, hatalmas potenciált? Lássunk néhány jellemző alkalmazást!

Életminőség javítás

Idősothonokban élő idősek, illetve olyan fogyatékkal élők esetében kap szerepet a kutya, ahol az a cél, hogy élményekhez jussanak, elfoglalják magukat, mozogjanak, kimozduljanak a szobájukból, ezzel megtörjék a szürke hétköznapiakat. Van miről beszélni, van mire várni, és meg lehet tapasztalni a szeretetet, a kapcsolatot – egy kicsit más formában.

Terápia, képességfejlesztés

Erre rászorulók számára, csoportra vagy egyénre célzottan kidolgozott játékokkal, feladatokkal történik, szoros együttműködésben a fejlesztő- vagy gyógypedagógussal, mentálhigiénikussal, pszichológussal, pszichiáterrel.

Tanítás, nevelés, oktatás

Általában ép gyerekeknél alkalmazzuk. A tanítást színesebbé teszi egy kutya részvétele, oldja a hangulatot. Több a mozgás, érdekesebb a történet, a szokványos tanórából élmény lesz, ami aktívabb órai munkára motivál. Az ép gyerekek érzelmi fejlődését, kommunikációs- illetve mozgáskoordinációs képességeit, a kompetencián, az önbizalmon keresztül a szocializációját is előmozdítja.

Végszó és összegzés

A dolgozatom nem lenne teljes anélkül, hogy valamit át ne adjak a foglalkozások hangulatából, hiszen az érzelmi töltés ad értelmet és jelentőséget ennek a munkának, ez hajt előre, és ad rendkívüli erőt és lendületet a munka folytatásához:

*1. ábra: Állatassisztált foglalkozások a Szegletben, és egy budapesti óvodában, 2021
A fotókat készítette: Putrinka Állat- és Természetvédő Alapítvány*

Néhány rövid élménybeszámoló

- Van egy lány, soha nem beszélt senkivel, de Mollival igen. Mondja neki: Moll, gyere! És idővel már velem is beszélt...
- Az egyik csoportban volt a vak fiú, ezért a másik csoportból pedig bekötöttük valaki szemét, így mindkét csoportban volt valaki, aki nem látott, és így kellett végig csinálniuk a feladatokat. (Esélyegyenlőség...!)
- Körbe kellett rajzolniuk a kezüket és a kutya mancsát (lásd az illusztrációk között), és beleírni egy, a számukra fontos tulajdonságot magukról és a kutyról.

Összegzés – egy pillantással a jövőbe

A kutya kvalitásaiból, illetve kvalitásai nagy számából következően igen sok szerepben feltűnik az életünkben. Itt nem kábítószer keres és talál meg, nem vadászik, hanem segít.

Miért érint olyan mélyen engem ez a segítség?

A személyes időm minden percét, a forrásaim minden mozdítható fillérét hosszú évek óta arra fordítom, hogy gazdák nélkül maradt kutyák, szaporítók által szörnyű sorsra ítélt kölykök életét igyekszem megmenteni, jobbá tenni, gazdihoz kötni. Nyilván azért csinálom, mert minden dicsérő szót, amit itt a kutyákról leírtam, nem csak tudományos tényként soroltam fel, szívből így is gondolom: megérdemlik a segítséget. A tanulmányaimat is annak szentelem, hogy ezt a munkát a lehető legmagasabb színvonalon tudjam végezni, és számtalan tervem elképzelésem van például arra vonatkozóan is, hogy a terápiás kutyákat hol tudnám még alkalmazni: A fogorvosnál rettegve várakozók stresszének enyhítésére, pszichodráma fogalkozások mintájára összeállított programok, szerepjátékok belső folyamatok konfrontálásához, óvodai és iskolai beilleszkedéssel küszködő gyerekek, az őket terrorizáló társaikhoz fűződő kapcsolat rendezésére, stb., stb.

„Németországban széles klinikai hálózata van az állatok bevonásával történő gyógyításnak.”

(Vivienne Klimke, 2003. Gyógyító állatok, Gladiátor Kiadó, Budapest)

Ahogy a német szakíró biztató megállapítása jelzi, az állat asszisztált terápiákkal olyan mérföldkőhöz érkeztünk el, ami soha nem látott jelentőségű hozzájárulást kaphatunk a kutyától: A mentális képességeink tudatos fejlesztésében segíthetnek, ami a történelmünkben még soha nem volt annyira időszerű és fontos, mint ma, ezekben a szó szerint vérzivataros időkben. Ahol kénytelenek vagyunk arra ébredni, hogy még mindig létezik háború, az a nyilvánvaló mentális aberráció, ami képes a környezeti katasztrófák, a világméretű szegénység és éhezés megoldása helyett még mindig mondván csinált célokért ölni és öletni.

Egy ilyen bolond világban minden csepp józanság, amit visszaállíthatunk, minden apró lépés bárki nagyobb mentális egészsége felé egy újabb reménysugár arra, hogy megmenthetjük ezt a civilizációt a biztos pusztulástól. És ebben a munkában is ott van velünk...

..A KUTYA!

Irodalomjegyzék:

Csányi Kovács Violetta, 2001. Kutyahűség Saxum Kiadó, Budapest	11
Csányi Vilmos, 2012. A kutyák szőrös gyerekek Libri, Budapest	4
Hevesi Tímea Mária, 2019. A kutyával asszisztált terápia és a lovasterápia helye egy inkluzív pedagógiai rendszerben Odú Központ P.Sz. I.	8
Klimke, Vivienne, 2003. Gyógyító állatok Gladiátor Kiadó, Budapest	14
Miklósi Ádám, 2019. A kutya Libri, Budapest	11
Topál József - Hernádi Anna, 2011. Gyógyító állatok: tudomány vagy kuruzslás? Magyar Tudomány	5